

Müslim İbnu'l-Haccac el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, 204/819 senesinde Nîsâbü'r'da dünyaya gel-miştir. *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eseri Buharî'nin kitabından sonra, Kütüb-i Sitte'nin ikinci kitabı olarak kabul edilir. On dört yaşından itibaren hadis toplamaya başlamıştır. Bu maksatla, Irak, Hi-caz, Suriye ve Mısır'ın muhtelif şehir ve kasabalarını dolaşmıştır. Buharî'nin talebesi olup, ona son derece bağlı, saygılı ve onun hayranı olan bir kimse idi. Her hususta Buharî'ye uyması, onun Buharî gibi sahîh hadisleri içinde toplayan bir eser meydana getirmesini sebep olmuştur.

Müslim, bölümlere (bablara) ayırdığı eserinde üç binden fazla hadisi bir araya getirmiştir. Ayrıca her hadisi, ilgili olduğu bâb'a yerleştirmek hususunda da büyük bir itina gös-termiştir. Bu bakımdan kitapta, mükerrer hadislere fazlaca yer verilmemiştir.

Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Buharî ve Müslim'in kitapları, hadis kitapları içinde en sahîh iki kitap sayılır ve bu iki kitaba *Sahihân* denilir.

Müslim, hadis konusunda başka eserler de yazmış ve (ö.261/875) senesinde doğduğu yer olan Nîsâbü'r'da vefat etmiştir.

### el-CÂMIU's-SAHÎH

□□□□□□ □□□□□□

**Müslim'in (ö. 261/875) sahih hadislerden meydana gelen eseri.**

**Asıl adı el-Câmi u' -a î olmakla beraber daha çok Sahîh-i Müslim diye bilinmektedir. Bizzat müellif eserinden el-Müsned ve**

**el-Müsnedü's-sahîh diye söz etmekte ve bununla kitabının Hz. Peygamber'e ulaşan sahih rivayetlerden meydana geldiğini kastetmektedir. Ayrıca muhaddisler iki asır boyunca hadis yazsalar bile yine el-Câmi u' - a î'e başvurmak zorunda olduklarını söyleyerek eserinin değerini ifade etmektedir.**

**Müslim'in hocalarından semâ\* yoluyla rivayet ettiği 300.000 hadisten seçerek hazırladığını söylediği eserini 235 (849) yılında henüz yirmi dokuz yaşında iken tasnife başladığı, on beş yıl süren titiz bir çalışma sonunda 250 (864) yılında tamamladığı anlaşılmaktadır. Daha sonra bu çalışmasını Ebû Zür'a er-Râzî'nin incelemesine sunmuş, onun kusur bulduğu rivayetleri kitabından çıkarmıştır. Sadece sahih hadisleri toplama konusunda hocası Buhârî'nin metodundan faydalandığında şüphe yoktur.**

**Hadis Sayısı. el-Câmi u' - a î'te 54 kitâb, 1329 bab bulunmaktadır. Kitâb adlarını bizzat müellif tesbit etmekle beraber bab adlarını (tercemeler) o yazmamıştır. Bunu -Nevevî'nin dediği gibi- kitabın hacmini büyütmemek için mi, yoksa konu bütünlüğünü sağlamak için mi yaptığı bilinmemektedir. Bazı âlimler eseri şerh ederken uygun gördükleri şekilde bab adları yazmakla beraber hiçbiri bu konuda Nevevî kadar başarılı olamamıştır. Bugün elimizde bulunan matbu Sahîh-i Müslim'lerin bab başlıkları Nevevî tarafından konmuş ve böylece konular birbirinden kesin hatlarla ayrılmıştır. Müslim'in ilmî seyahatlerinde yol arkadaşı olan ve a î' i tasnifi sırasında on iki (veya on beş) yıl onunla birlikte bulunan muhaddis Ahmed b. Seleme'nin belirttiğine göre eserdeki hadis sayısı tekrarlarıyla birlikte 12.000 (bazılarına göre 8000), tekrarsız olarak 4000'dir. Fakat Muhammed Fuâd**

**Abdülbâkî'nin beş cilt halindeki neşrinde eserin tekrarsız olarak 3033 hadisi, dolayısıyla bu kadar konuyu ihtiva ettiği tesbit edilmiştir. Wensinck'in Miftâhu künûzi's-sünne'deki sayımına göre ise eserdeki hadislerin tamamı 7581'dir. Bu rakam İbnü's-Salâh'ın belirttiği, mükerrerleriyle birlikte 7275 rakamına oldukça yakındır. Mevkuf ve maktû rivayetlere yer vermediği halde Sahîh-i Müslim'de Sahîh-i Buhârî'ye göre daha çok mükerrer hadisin bulunması rivayetlerin bütün isnadlarını bir arada vermesi sebebiyledir.**

**Şartları. Müslim, sahih rivayetlerin hepsini derlemeyi düşünmemekle beraber eserine alacağı hadislerin sahih olmasını prensip edinmiş, bunun için de bir hadisin sahih şartlarını taşımasında Saîd b. Mansûr, Yahyâ b. Maîn, Osman b. Ebû Şeybe ve Ahmed b. Hanbel gibi devrinin ünlü muhaddislerinin ittifak etmesini yeterli görmüştür. İbnü's-Salâh'ın dediği gibi Müslim'in en belirgin şartı, senedin başından sonuna kadar hepsi güvenilir olan kimselerin birbirinden muttasıl isnadlarla -şâz ve illetli olmayarak- rivayet etmeleridir. Diğer taraftan Müslim, eserinde yer almayan rivayetleri zayıf kabul etmediğini özellikle belirtmiştir.**

**Ona göre bir hadisin sahih olabilmesi için senedde yer alan her bir hoca ile talebenin birbiriyle görüştüklerini bilmek gerekli değildir. İkisinin de aynı asırda yaşaması -güvenilir olmaları ve birbirlerinden an'ane\* yoluyla rivayet etmeleri şartıyla- yeterlidir. Buhârî'nin en önemli özelliği olan hoca ile talebesinin buluşup görüşmesi şartını, "sonradan ortaya çıkmış bir söz" diye reddeder. Müdellis olmayan (bk. MÜDELLES) muhaddislerin bu kabil rivayetlerini zayıf saymayı doğru bulmaz. Hadisin semâ yoluyla alındığını bilmenin sadece müdellislerin rivayetlerinde gerekli olduğunu söyler. Fakat Ali b. Medînî ve Buhârî gibi bazı hadis**

**otoriteleri bu konuda farklı görüş belirtmişlerdir. Bu sebeple de Müslim'in şartlarına göre sahih olan bazı hadisler Buhârî'ye göre sahih olmamaktadır.**

**Rivayeti. el-Câmi u' -a i Müslim'den birçok muhaddis dinlemiş olmakla beraber bunlar arasında İbn Süfyân diye tanınan Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Süfyân en-Nîsâbûrî (ö. 308/920) ile Kalânîsi diye bilinen Ebû Muhammed Ahmed b. Ali'nin rivayetleri onu daha sonraki çağlara iletebilmiştir.**

**İbn Süfyân 257 Ramazanında (Ağustos 871) Nîşâbur'da el-Câmi u' -a i -pek az bir kısmı müstesna- Müslim'den dinlemiştir. Ondan da Cûlûdî diye tanınan Ebû Ahmed Muhammed b. Îsâ b. Amrûye en-Nîsâbûrî (ö. 368/979) ile Kisâî diye bilinen Ebû Bekir Muhammed b. İbrâhim b. Yahyâ en-Nîsâbûrî (ö. 385/995) rivayet etmişlerdir. Fakat Kisâî ile görüşen Hâkim en-Nîsâbûrî onun rivayetini pek güvenilir bulmadığını söylemiştir (Zehebî, XVI, 465). Cûlûdî'nin nüshası Ebû'l-Hüseyin Abdülgâfir b. Muhammed b. Abdülgâfir el-Fârisî (ö. 448/1056), Ebû'l-Abbas Ahmed b. Hasan b. Bûndâr er-Râzî (ö. 409/1018'den sonra) ve Ebû Saîd Ömer b. Muhammed b. Muhammed es-Siczî tarafından, Kisâî'nin nüshası Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Zekerîyyâ en-Nesevî ve Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hasan b. Abdullah es-Sıkkîlî tarafından nakledilmiştir.**

**Müslim'in diğer talebesi Kalânîsi'nin rivayeti ise hemen hemen sadece Mağrib'de yayılmıştır. Ondan Eşkar diye tanınan Ebû Bekir**

**Ahmed b. Muhammed b. Yahyâ, Eşkar'dan da İbn Mâhân Abdülvehhâb b. Îsâ b. Abdurrahman el-Fârisî (ö. 387/997) rivayet etmişlerdir. İbn Mâhân Sahîh-i Müslim'i Cülûdî'den de nakletmiştir. Eser İbn Mâhân'dan dört talebesi tarafından rivayet edilmiştir.**

**Eserin Müslim'den Nevevî'ye altı râvi ile ulaşan rivayet zinciri yandaki şemada gösterildiği gibidir.**

**Rivayet Özellikleri. Bir hadisin güvenilir rivayetlerinin tamamını muhtelif senedlerle bir araya toplamak** **el-Câmi**

**u' - a î**

'in en başta gelen özelliğidir. Hz. Peygamber'den bir konuya dair nakledilen sağlam rivayetlerin bir yerde toplanması, onlardan hüküm çıkarmada büyük kolaylık sağlaması bakımından önemlidir. Her konuda önce son derece güvenilir hadis hâfızlarının rivayetlerini vermek, sonra derece itibariyle bu grubu takip eden muhaddislerin, en sonra da tenkide uğramış bazı râvilerin rivayetlerini sıralamak Müslim'in takip ettiği diğer bir metottur. Muteber olmayan kimselerin nakillerine eserinde üçüncü sırada yer vermesi, onların rivayetlerini de sahih kabul ettiği için değil ilk sırada yer verdiği sahih hadisleri bir ölçüde desteklemek ve o konudaki bütün rivayetleri -

**mütâbi'**

**\* ve**

**şâhid**

**\* olarak- bir arada sergilemek içindir. Bu zayıf râvilerden bir kısmının önceleri**

**sika**

**\* iken bu özelliklerini çeşitli sebeplerle yitirmiş kimseler olması, Müslim'in de onlardan sağlıklı dönemlerinde rivayette bulunması**

**mümkündür. Hâkim en-Nîsâbûrî ile Ebû Bekir el-Beyhakî bu üçlü tasnifi Müslim'in gerçekleştiremeden vefat ettiğini, eserine sadece birinci gruba giren güvenilir hadis hâfızlarının rivayetlerini aldığını ileri sürmüşler, bazıları da bu üçlü tasniften dolayı muteber olmayan kimselerin rivayetlerine eserinde yer vermesi sebebiyle Müslim'i tenkit etmişlerdir. Üçlü tasnifin Sahîh-i Müslim'de bulunduğunu Kādî İyâz ve İbnü's-Salâh kesinlikle ifade etmekte, ayrıca İbnü's-Salâh Müslim'i bu tasnifi sebebiyle savunmaktadır (Sıyânetü Sahîhi Müslim, s. 94-99). Mütéhassıs âlimlerin bile ihtilâf ettiği bu konuda ihtiyatlı davranmayı tercih edenler eserinde bu üçlü tasnifin ilk iki şikkının bulunduğunu, fakat çok zayıf râvilere ait rivayetlerin yer almadığını söylemişlerdir.**

**Öte yandan konuları sıralarken Müslim'in gözettiği önemli hususlardan biri -Buhârî'nin yaptığı gibi muhtelif bahislerde tekrara düşmemek için- hadisi en fazla ilgili olduğu yerde çeşitli tarikleriyle birlikte zikretmektir. Bununla beraber pek nâdir de olsa hadisi aynı isnadla veya bir diğer senedle başka konuda tekrarladığı da görülür. Nitekim "el-Libâs ve'z-zîne" kitâbındaki bir hadisi (nr. 114) "es-Selâm" kitâbında da (nr. 3) aynen zikretmiştir.**

**Müslim el-Câmi u' -a î'te bizzat hocasından duyduğu rivayetleri "haddesenâ", hocaya okunanları da "ahberenâ" ifadeleriyle rivayet etmeye önem verir. Hocasının söylemediği bir ismi -seneddeki râvinin müphem kalmasına yol açsa bile- ilâve etmez. Bunun yerine râvinin kimliğini tayin edecek kelimeyi "ya'nî..." diyerek ekler. Buna benzer açıklamaları, gerektiğinde metinde de yapar. Bir hadis metnini senediyle birlikte zikrettikten sonra, aynı hadise dair diğer sağlam senedleri de vermekle beraber, kitabın hacmini büyütmemek için onların metinlerini**

**tekrarlamaz; bunun yerine senedin sonunda o metne “bi-mislihî”, “mislühû” veya “bi-hâze’l-isnâd” sözleriyle işaret etmekle yetinir. Aynı titizliği hadis metinlerinde de gösteren Müslim, eğer bir senedde iki veya daha fazla hocasının adını zikretmiş, onlar da hadisi farklı kelimelerle rivayet etmişlerse kimin hangi kelimeyi nasıl telaffuz ettiğini özellikle belirtir. İki muhaddisin rivayeti arasındaki fark bir harften ibaret bile olsa ona işaret eder. Bu durum onun “mâna ile rivayet”e iltifat etmediğini göstermektedir.**

**Senedlerde Müslim ile Hz. Peygamber arasındaki râvi sayısı dört-dokuz arasında değişmektedir. Dokuz râvili senedlerin sayısı yediden fazla değildir (aş.bk.).**

**Sahîh-i Buhârî’deki 1341 ta’lik’in aksine Sahîh-i Müslim’de sadece on yedi (veya on dört, yahut on iki) hadis, senedin baş tarafından bir, iki veya daha fazla râvinin düşmesiyle muallak olarak rivayet edilmiştir. Bunların çoğu muttasıl bir rivayeti desteklemek maksadıyla kullanılmıştır. Zaten biri dışında geri kalanları Sahîh-i Müslim’de noksansız birer senedle de nakledilmiştir.**

**İslâm Dünyasındaki Yeri. Sahîh-i Müslim kaleme alındığı devirden itibaren Sahîh-i Buhârî ile birlikte Kur’ân-ı Kerîm’den sonra en güvenilir iki kaynak olarak kabul edilegelmiştir. Onu başta Ebû Ali en-Nîsâbûrî (ö. 349/960) olmak üzere Mağribli bazı âlimler, bir hadisin bütün rivayetlerini bir araya toplayan güzel tertibi, hadisin belli bir kısmını değil tamamını üstelik mânen değil mutlaka lafzen rivayet etmesi, mukaddimesi dışında Hz. Peygamber’in hadislerinden başka sözleri (mevkuf ve maktû) ihtiva etmemesi**

**sebebiyle Buhârî'nin eserine tercih etmişlerdir. Ancak âlimlerin büyük çoğunluğu, ashap ve tâbiîn sözlerine yer verse bile Sâhîh-i Buhârî'yi bütünü itibariyle, özellikle de hadislerden kolaylıkla fikhî sonuç elde etmeye imkân vermesi bakımından daha üstün tutmuşlardır (bk. SAHÎHAYN). Kaldı ki Sahîh-i Müslim'de az da olsa ashap ve tâbiîn sözü bulmak mümkündür. Nitekim İbn Hacer el-Askalânî eserdeki mevkuf rivayetler için el-Vukuf   al   m   f   Sahîhi Müslim mine'l-mevkuf adlı kitabını, Re     el-Attâr da maktû rivayetler için Gurerü'l-fev     idi'l-mecm     a'sını kaleme almıştır (a  .bk.). Bazılarına göre adı geçen âlimlerin onu Buhârî'nin eserine tercih etmelerinin sebebi, Müslim'in   el-C  mi   u'   -   a     **

**'te iki güvenilir t  bi  nin iki sah  b  den duydu   ve senedin sonuna kadar hep ikişer kişinin birbirinden rivayet ettiği hadisleri toplamayı prensip edinmesidir. Müslim'in her hadisi en uygun bulunduğu babda ve umumiyetle sadece bir defa zikrederek hadisin diğer tariklerini ve farklı lafızlarını burada vermesi ve eserini kendi memleketinde, kaynaklarının yanında ve şeyhlerinin hayatta bulunduğu bir zamanda tasnif etmesi, bazıları tarafından onun Sahîh-i Buhârî'ye tercih edilmesine sebep teşkil eden en önemli özelliği olmuştur. Bu tercihte eserin ihtiva ettiği hadisleri daha sahih bulma gibi bir kanaat söz konusu değildir.**

**Baskıları. Sahîh-i Müslim Kalk  ta'da (1265), Bulak'ta (1290), Delhi ve Leknev'de (1319), Kahire'de (1327) ve   stanbul'da (1329-1332) yayımlanmıştır. Bunların içinde, eserin muhtelif nüshaları gözden geçirilerek Mehmed Zihni Efendi tarafından tashih edilip harekelenmek suretiyle   stanbul'da Matbaa-i   mire'de sekiz cilt halinde yapılan baskısı en değerli olanıdır. Daha sonra Muhammed Fu     Abd  lb  k     el-C  mi   u'   -   a     'in hadislerini Wensinck'in Concordance'taki usulüne göre numaralamı  , V. cildi sadece fihriste ayırmıştır. Fihrist elli dört kitâbın ihtiva ettiği**

**bablara (s. 3-84), mükerrer olmayan 3033 hadisin geçtiği kitâblara, bunların ashaptan râvilerine ve Sahîh-i Buhârî’de geçiyorsa oradaki numaralarına (s. 85-210), 137 mükerrer hadisin bulunduğu yerlere (s. 212-222), her bir sahâbînin rivayet ettiği hadislerle (s. 223-371), kavli hadislerin alfabetik sıralanışına (s. 373-462) ve hadisleri nâdir kelimelerden hareketle bulma düşüncesiyle garîb kelimelerin alfabetik dizilişine (s. 463-576) göre hazırlanmıştır. Eser Kahire’de yayımlanmıştır (1955-1956).**

**Şerhleri. el-Câmi u’ - a î üzerinde şerh, hâşiye, ihtisar ve müstahrec\* nevinden birçok çalışma yapılmış, râvileri ve garîb kelimelerine dair eserler yazılmış olmakla beraber bunların pek azı yayımlanabilmiştir. En tanınmış şerhleri şunlardır: 1. el-Mu lim bi-fevâ idi Müslim. Sicilyalı muhaddis ve fakih Mâzerî’nin (ö. 536/1141) bu eseri bilindiği kadarıyla Sahîh-i Müslim’in ilk şerhidir. Hadisler baştan sona kadar şerhedilmeyip gerekli görülen yerlerde açıklamalar yapılmıştır. Şerhte daha çok hadislerdeki ince mânaların yakalanmasına ve elde edilebilecek hükümlerin ortaya çıkarılmasına gayret edilmiştir. Muhammed eş-Şâzelî tarafından neşredilen (I-III, Tunus 1987-1988) eserin pek fazla olmayan yazma nüshalarından birine ait I. cilt Köprülü Kütüphanesi’nde (nr. 329, 163 varak), II. cilt de Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde (III. Ahmed, nr. 414, 194 varak) bulunmaktadır. Diğer ülkelerdeki nüshaları eksiktir (bk. Sezgin, I, 136). Kādî İyâz el-Mu lim’de gördüğü birtakım noksanları tamamlamak maksadıyla İkmâlü’l-Mu lim bi-fevâ idi Müslim adıyla bir şerh yazmıştır. el-Mu lim bizzat Mâzerî tarafından yazılmayıp talebelerinin ders sırasında tuttuğu notların birleştirilmesiyle meydana geldiği için bazı yanlışlar ihtiva ettiğini, ayrıca eserde Müslim’in tertip tarzına uymayan bazı tasnif hataları bulunduğunu söyleyen Kādî İyâz, gerekli gördüğü yerlerde kendi şerhini bir zeyil mahiyetinde yazmıştır. Eserin mevcut nüshalarının çoğu İstanbul**

kütüphanelerindedir. Bunlar arasında en mükemmeli, Nuruosmaniye'deki nüshadır (nr. 1035, 404 varak; diğer nüshaları için bk. Sezgin, I, 136-137). Tunuslu Muhammed b. Hilfe b. Ömer el-Veştâtî el-Übbî de (ö. 827/1424) İkmâlü'l-Muḥlim üzerine İkmâlü İkmâlî'l-Muḥlim adlı bir eser kaleme almıştır. Kendinden önce Mâzerî, Kādî İyâz, Ahmed b. Ömer el-Kurtubî ve Nevevî tarafından yazılan Sahîh-i Müslim şerhlerinden çokça faydalanmış, bu kaynaklardan nakil yaparken Mâzerî için “mim”, Kādî İyâz için “ayn”, Kurtubî için “tâ”, Muhyiddin en-Nevevî için “dâl” rumuzlarını kullanmış, yer yer kendisi de ilâvelerde bulunmuştur. “eş-Şeyh” kısaltmasıyla da İbn Arefe diye tanınan hocası Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Arefe'yi kastetmiştir. İstanbul kütüphanelerinde birçok nüshası bulunan eser yayımlanmıştır (I-VII, Kahire 1328). Daha sonra Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî (ö. 895/1490), Übbî'nin şerhini esas alarak onu ihtisar etmiş ve bir miktar ilâvede bulunmuştur. Übbî'den farklı olarak Nevevî'nin eseri için “hâ” ( ), Übbî'nin eseri için de “bâ” rumuzunu kullanmış, yazdığı bu şerhe Mükmilü İkmâlî'l-İkmâl adını vermiştir. Kitap Übbî'nin şerhiyle birlikte Kahire'de yayımlanmıştır (1328). 2. el-Minhâc fî şerḥi ḥaṭṭi Müslim b. ḥaccâc. Nevevî'nin (ö. 676/1277) bu eseri Sahîh-i Müslim şerhlerinin en önemlilerinden biridir. Müellif bu şerhi ne pek kısa ne de gereğinden fazla uzun tutmamaya özellikle dikkat ettiğini söylemektedir. Eserin uzun mukaddimesinde Sahîh-i Müslim'in çeşitli rivayetleri hakkında bilgi verdikten sonra daha çok İbnü's-Salâh'ın görüşlerine dayanarak Sahîh-i Buhârî'nin Sahîh-i Müslim'e tercih sebepleriyle her birinin üstün yanlarını, Sahîh-i Müslim'in şartlarını ve muhtelif özelliklerini anlatmakta, genel olarak hadislerin sıhhat dereceleri, bazı hadis meseleleri ve istılahları ile bunların değerleri ve bağlayıcılık durumlarını incelemekte, son olarak da Sahîhayn'daki muhtelif râvî isimlerinin okunuşu hakkında genel bilgi vermektedir. Hadisleri şerh ederken Mâzerî'nin el-Muḥlim'i ile Kādî İyâz'ın İkmâlü'l-Muḥlim'inden çokça faydalandığı anlaşılmaktadır. Nevevî, hadislerin senedlerindeki

nâdir isimlerin okunuşunu titiz bir şekilde tarif etmekte, metinleri ilk geçtiği yerde etraflıca açıklamaktadır. Ele aldığı hadisin muhtevasında bulunan, ileride bir başka hadis dolayısıyla geçecek bahisleri sonraya bırakmakta, daha önce şerhedilmiş konuların geçtiği yerleri belirtmekte, sonunda da hadisin ihtiva ettiği hükümleri açıklamaktadır. Sahîh-i Müslim'deki her bir hadisin tamamını değil şerhedilmesini gerekli gördüğü kısmını ele alırken metindeki garîb kelimelerin okunuşunu da vermektedir. Yazıldığı devirden beri büyük bir rağbet gören el-Minhâc'ın yazmalarının birçoğu ve en değerlileri İstanbul kütüphanelerindedir. Eser Kahire (I-IV, 1271; I-V, 1283), Leknev (1285) ve Delhi'de (1304, 1309), dokuz ciltte on sekiz cüz halinde Kahire'de (1929-1930) müstakil olarak, İrşâdü's-sârî'nin kenarında on cilt halinde Bulak'ta (1267, 1275, 1276, 1285, 1288, 1292, 1304-1306) ve yine Kahire'de (1276, 1306, 1307, 1325-1326) yayımlanmıştır. el-Minhâc'ı Abdullah b. Muhammed b. Abdülkadir el-Ensârî (ö. 724/1324) ihtisar etmiş, Ahmed b. Lü'lü' b. Nakîb de (ö. 769/1368) eser üzerinde en-Nüket  $\square$  ale'l-Minhâc adıyla bir hâşiye yazmıştır (Sezgin, I, 138). 3. Fazlû'l-mün $\square$ im fî şerhi Sahîhi Müslim. Muhammed b. Atâullah el-Herevî'ye (ö. 829/1426) ait olan bu eserin iki ciltten ibaret bir nüshası Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Feyzullah Efendi, nr. 442-43, 248+230 varak). Eserin bir nüshası da Hindistan'dadır (Bankipûr 5/1/88-89, nr. 202, 341 varak). 4. ed-Dîbâc  $\square$  alâ  $\square$  a $\square$  î $\square$  i Müslim b. el- $\square$  accâc. Süyûtî bu küçük hacimli eserinin mukaddimesinde kısaca Müslim'in şartları ile eserinde kullandığı terimler hakkında bilgi vermekte, künyesiyle bahsedilen şahısların adlarını alfabetik olarak sıralamakta, şerh kısmında da az kullanılan bazı isim, lakap ve kelimelerin okunuşunu belirtmekte, ayrıca rivayet farklarına işaret etmektedir. Eser Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî'nin (ö. 1306/1888) Veşyü'd-Dîbâc  $\square$  alâ  $\square$  a $\square$  î $\square$  i Müslim b.  $\square$  accâc adlı eseriyle birlikte yayımlanmıştır (Kahire 1299). 5.  $\square$  İnâyetü'l-meliki'l-mün $\square$ im li-şerhi Sahîhi Müslim. Sahîh-i Buhârî'ye otuz ciltlik bir şerh yazmış olan Yûsufefendizâde Abdullah Hilmi'nin (ö. 1167/1753-54) bu eserinin yazmaları İstanbul

kütüphanelerinde bulunmaktadır. Nuruosmaniye (nr. 1042, 368 varak; nr. 1043, 247 varak) ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki nüshalar (Medine, nr. 245, I. cilt 245 varak, II. cilt 246 varak, III. cilt 317 varak) müellif hattıyladır. Eserin Süleymaniye (Esad Efendi, nr. 381-382; Hamidiye, nr. 343-345; Laleli, nr. 560-562) ve Üsküdar Hacı Selim Ağa (nr. 205) kütüphanelerinde de nüshaları vardır. 6. Fethu'l-mülhim fî şerhi Sahîhi Müslim. Hindistanlı Fazlullah Câbir (Şebbîr) Ahmed ed-Diyûbendî el-Osmânî tarafından beş ciltte tamamlanması düşünülen eser, büyük hacimli üç cildi Delhi'de (1934) yayımlandıktan sonra müellifinin vefatı üzerine yarım kalmıştır. Zâhid el-Kevserî hadisleri şerh ederken bütün mezheplerin görüşlerine ve delillerine yer vermesi, isimlerin okunuşu, garîb kelimelerin açıklanması, râvilerin gerektiği şekilde tanıtılması ve özellikle de Müslim'in mukaddimesini mükemmel olarak şerhetmesi sebebiyle eseri, bugüne kadar yazılmış Sahîh-i Müslim şerhlerinin hepsinden daha üstün ve doyurucu bulunduğunu söylemektedir (Makalât, s. 103-106).

el-Câmi u' -a î'in Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401), Zekerıyyâ el-Ensârî (ö. 926/1520) ve Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) gibi ünlü muhaddisler tarafından yapılan daha başka şerhleri de vardır. Hindistanlı âlimlerin muhtelif dillerdeki diğer şerhleri ve tercümeleri arasında Mevlevî Vahîdüzzaman b. Mesîhüzzaman el-Haydarâbâdî'nin (ö. 1920) el-Mu lim adlı Urduca altı ciltlik çalışması (Lahor 1304-1306), Abdülazîz b. Gulâm Resûl'ün Pencap dilindeki tercüme ve şerhi (Lahor 1307), Veliyyullah b. Ahmed Ali el-Ferruhâbâdî'nin (ö. 1249/1833) Farsça el-Matarü's-seccâc'ı zikredilebilir (Hindistanlı âlimlerin Sahîh-i Müslim şerhleri için bk. Abdülhay el-Hasenî, es-Sekafetü'l-İslâmiyye fi'l-Hind, s. 152). Kastallânî'nin sekiz büyük cüz halindeki Minhâcü'd-dîbâc'ı ve Ali el-Kârî'nin dört cilt halindeki

**şerhi yarım kalmıştır.**

**el-Câmi u' - a î'in mukaddimesi, son hadisi (hatmi) ve diğer bazı kısımları üzerine yazılan şerhler de vardır. Sehâvî'nin Gunyetü'l-muhtâc fî hatmi Sahîhi Müslim b. Haccâc'ı (Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye, Hadis, nr. 2569, 26 varak) ile Kastallânî'nin Şerhu hutbeti Müslim b. Haccâc'ı (Sezgin, I, 140) bunlardandır.**

**Sahîh-i Müslim'e hâşiyeler de yazılmıştır. Kütüb-i Sitte'nin her birine yazdığı hâşiyelerle tanınan Hindistanlı âlim Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî'nin (ö. 1138/1726) eseri Mültan'da tarihsiz olarak basılmıştır. Eser üzerinde Ali b. Ahmed es-Saîdî'nin de (ö. 1168/1754'ten sonra) bir hâşiyesi vardır (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2628, 197 varak, müellif hattı).**

**Muhtasarlari. Tanınmış bazı muhaddisler el-Câmi u' - a î'i ihtisar etmişlerdir. 1. İbn Tûmert'in (ö. 524/1130) muhtasarı İrlanda'da bulunmaktadır (The Chester Beatty Library, nr. 4146, 65 varak). 2. Telhîsu Sahîhi Müslim. Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ömer b. İbrâhim el-Kurtubî'nin (ö. 656/1258) bu çalışmasının ikinci cildi Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Cârullah Efendi, nr. 264, 196 varak; diğer iki nüshası için bk. Sezgin, I, 140). Müellif daha sonra eserini el-Müfhim limâ eşkele min telhîsi Kitâbi Müslim adıyla şerhederek hadislerde geçen garîb kelimeleri açıklamış, gerekli gördüğü yerlerde kelimeleri harekelemiş ve hadislerin ihtiva ettiği çeşitli hükümleri ortaya koymuştur. Nevevî'nin ve Fethu'l-bârî'yi yazarken İbn Hacer'in büyük ölçüde faydalandığı bu eserin**

**muhtelif nüshalarını Fuat Sezgin kaydetmektedir (GAS, I, 137). V. cildinin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Cârullah Efendi, nr. 353, 243 varak). 3. el-Câmi u'l-mu lim bi-mekasidi Câmi i Müslim. Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî'nin (ö. 656/1258) bu muhtasarı, Sıddîk Hasan Han tarafından yapılan es-Sirâcü'l-vehhâc min keşfi metâlibi Sahîhi Müslim b. Haccâc adlı Arapça şerhiyle birlikte Hindistan'da basılmıştır (Bhopal 1302). Müstakil olarak Beyrut'ta (1389) ve Muhammed Nâsirüddin el-Elbânî'nin tahkikiyle Beyrut-Dimaşk'ta da yayımlanmıştır (1407/1987, 6. baskı).**

**Diğer Çalışmalar. el-Câmi u' - a î üzerinde hadislerini başka tariklerle güçlendirmek, râvileri hakkında bilgi vermek, garîb kelimeleri açıklamak, esere yöneltilen tenkitleri cevaplandırmak, içindeki mevkuf ve maktû rivayetleri tesbit etmek gibi muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Bunların belli başlıları şunlardır: 1. el-Müsnedü'l-muhrec âlâ kitâbi Müslim b. Haccâc. Eser Ebû Avâne Ya'kûb b. İshak el-İsferâyînî (ö. 316/928) tarafından Sahîh-i Müslim üzerine yapılan bir müstahrec çalışması olup Müsnedü Ebî Avâne diye bilinmektedir. İki cilt halinde Haydarâbâd'da basılmıştır (1363/1944). Müslim'in el-Câmi u' - a î 'ine müstahrec yazan diğer muhaddisler arasında Ebû Ca'fer Ahmed b. Hamdân en-Nîsâbûrî (ö. 311/923), Ebû İmrân Mûsâ b. Abbas el-Cüveynî (ö. 323/935), Ebû Muhammed Kâsım b. Asbağ el-Kurtubî (ö. 340/951), Ebü'n-Nadr Muhammed b. Muhammed et-Tûsî (ö. 344/955), Ebü'l-Velîd Hassan b. Muhammed el-Ümevî (ö. 349/960) ve Cevzakî diye tanınan Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah (ö. 388/998) sayılabilir. 2. Ricâlü Sahîhi Müslim. Sahîhayn râvileri üzerine yazılmış birçok eser bulunmakla beraber İbn Mencûye (ö. 428/1036) bu çalışmasında sadece Müslim'in râvilerini ele almış, haklarında kısa bilgiler vererek rivayetlerinin Sahîh-i**

**Müslim’de hangi babda geçtiğini kaydetmiştir. Alfabetik olan eser Abdullah el-Leysî tarafından Beyrut’ta iki cilt halinde neşredilmiştir (1407/1987). 3. el-Müfhim li-şerhi (fî şerhi) garîbi Müslim. Sahîh-i Müslim’deki nâdir kelimeleri açıklamak üzere Abdülgâfir el-Fârisî’nin (ö. 529/1134-35) kaleme aldığı bu eserin herhangi bir nüshası tesbit edilememiştir. 4. Sıyânetü Sahîhi Müslim mine’l-ihlâli ve’l-galat ve himâyetühû mine’l-iskatı ve’s-sakat. İbnü’s-Salâh’ın (ö. 643/1245) on bölümden ibaret olan bu eseri Sahîh-i Müslim hakkında genel bilgiler vermekte, ona yöneltilen bazı tenkitleri cevaplandırmakta ve mukaddime ile bazı hadislerdeki garîb kelimeleri açıklamaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi’ndeki yegâne nüshası (Ayasofya, nr. 475, 35 varak) Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkadir tarafından Beyrut’ta yayımlanmıştır (1404/1984). 5. el-Müfsihu’l-müfhim ve’l-mûdihu’l-mülhim li-meâ ânî Sahîhi Müslim. Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ b. Hişâm el-Ensârî (ö. 646/1248) tarafından kaleme alınan eserin Kahire’de bir nüshası vardır (Tal’at, Hadis, nr. 794, 106 varak). 6. Gurerü’l-fevâ idî’l-mecmû a fî beyâni mâ vaka a fî Sahîhi Müslim mine’l-ehâdîsi’l-maktû a. Reşîd el-Attâr’ın (ö. 662/1264) bu çalışmasının bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi’nde (Damad İbrâhim, nr. 396/6, vr. 164**

**a****-173****b**

**) bulunmaktadır (diğer nüshaları için bk. Sezgin, I, 141; Ziriklî, VIII, 159). 7. er-Rubâ iyyât min Sahîhi Müslim. Emînüddin Muhammed b. İbrâhim el-Vânî (ö. 735/1335), Sahîh-i Müslim’deki dört râvili hadisleri bu küçük risâlesinde bir araya getirmiştir. Eser Hindistan’da bulunmaktadır (Bankipûr 5/2/184, nr. 462/2, vr. 15-19). Müslim’in dokuz râvi ile Hz. Peygamber’e ulaşan rivayetlerini Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 642/1245) Tüsâ iyyâtü Müslim adlı küçük bir cüzde toplamıştır. Bu çalışma Zâhiriyye Kütüphanesi’ndedir (Hadis, nr. 348, vr. 51**

**a**

**-55****b**

**)**. 8. Tuhfetü'l-müncid ve'l-müthim fî garîbi Sahîhi Müslim. Sıbt İbnü'l-Acemî (ö. 841/1438), kendisine ait bir Sahîh-i Müslim nüshasının kenarına bu eserdeki garîb kelimelerle ilgili notlar yazmış, bu notları Sâlih b. Ahmed b. Sâlih es-Seffâh el-Halebî'nin bir araya getirmesiyle Tuhfetü'l-müncid ortaya çıkmıştır. Eserin bilinen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Reîsülküttâb, nr. 118, 348 varak). 9. el-Vukuf alâ mâ fî Sahîhi Müslim mine'l-mevkuf. İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1448), Sahîh-i Müslim'de merfû hadislerin arasında geçen 192 rivayeti mevkuf kabul ederek onları bu kitabında toplamış, eser Abdullah el-Leysî el-Ensârî tarafından Beyrut'ta yayımlanmıştır (1406/1986). 10. Miftâhu Sahîhi Müslim. Muhammed Şerif Tokadî tarafından kavli hadislere göre alfabetik olarak hazırlanan bu fihristte, 1290'da Kahire'de yayımlanan Sahîh-i Müslim metniyle İrşâdü's-sârî'nin kenarında on cilt halinde basılan (Kahire 1293) Nevevî'nin Sahîh-i Müslim şerhi esas alınmıştır. Hadislerin hangi kitâbın hangi babında ve adı geçen iki eserin hangi cilt ve sayfasında bulunduğu gösterilmiştir. Eser, müellifin Miftâhu Sahîhi'l-Buhârî adlı çalışmasıyla birlikte ve Miftâhu's-Sahîhayn ismiyle İstanbul'da neşredilmiştir (1313).

**el-Câmiu's-Sahîh**, Türkçe'ye iki defa tercüme edilmiştir. Bunlardan ilki Mehmet Sofuoğlu tarafından Sahîh-i Müslim ve Tercemesi adıyla ve yer yer kısa dipnotlar ilâvesiyle yapılmıştır (I-VIII, İstanbul 1386-1390/1967-1970). Daha sonra Ahmet Davudoğlu eseri tercüme ve şerhetmiş, bu çalışma da Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi adıyla yayımlanmıştır (I-XI, İstanbul 1973-1980). XII. cilt olarak neşredilen fihrist (İstanbul 1986), her bir cildin indeksi müstakil yapıldığı için faydalı değildir.

**M.YAŞAR KANDEMİR**

<https://islamansiklopedisi.org.tr/el-camius-sahih--muslim>

## **BİBLİYOGRAFYA**

**Müslim, aî (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Kahire 1374-75/1955-56.**

**Hâkim en-Nîsâbûrî, Tesmiyetü men aî recehümü'l-Buî ârî ve Müslim (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1407/1987, nâşirin girişi, s. 15-16, 20-22.**

**İbnü'l-Kayserânî, Şürûü'l-eîmmeti's-sitte, Beyrut 1405/1984, s. 17-19, 22-24.**

**Hâzîmî, Şürû'ü'l-e'immeti'l-amse, Beyrut 1405/1984, s. 66-76.**

**İbnü's-Salâh, İyânetü aî i Müslim mine'l-i'lâli ve'l-ğala ve imâyetühû mine'l-isâ ve's-saâ (nşr. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir), Beyrut 1404/1984, s. 94-99.**

**Nevevî, Şer'u Müslim, Kahire 1392/1972, I, 4-27.**

**Zehebî, A lâmü'n-nübelâ, XVI, 465.**

***Tecrid Tercemesi*, I, 216-220, ayrıca bk. İndeks.**

**Süyûtî, Tedrîbü'r-râvî, I, 208-210.**

***Keşfü' unûn*, I, 555-559.**

**Sıddîk Hasan Han, el- a fî ikri' -â i's-sitte Beyrut 1405/1985, s. 198-206.**

**Serkîs, Mu cem, I, 528, 1080; II, 1204.**

**Abdülhay el-Hasenî, Nüzhetü'l-avâır, VIII, 513-516.**

**a.mlf., es-S e âfetü'l-İslâmiyye fi'l-Hind (nşr. Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî), Dımaşk 1403/1983, s. 152.**

**Ziriklî, el-A lâm, VIII, 159.**

**Sezgin, GAS, I, 136-143.**

**Mübârekfûrî, Mu addimetü Tu feti'l-a ve î, Kahire 1386-87/1967, I, 111, 257-260.**

**M. Zâhid Kevserî, Ma âlât, Humus 1388, s. 103-106.**

**Mahmûd Fâhûrî, el-İmâm Müslim b. accâc, Haleb 1399/1979.**

**Rifat Fevzi Abdülmuttalib, Kütübü's-sünne, Kahire 1399/1979, I, 185-221.**

**Halîl İbrâhim Molla Hâtır, Mekânetü' - a î ayn, Kahire 1402, s. 69-72, 90-94, 113-114, 175-176.**

**Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman, Kitâbetü'l-ba s i'l- ilmî, Cidde 1403/1983, s. 217-221.**

**Kays Âl-i Kays, el-Îrâniyyûn, II/1, s. 222-234.**

**James Robson, “Sahih-i Müslim Nüshalarının Rivâyeti” (trc. Talât Koçyiğit), AÜİFD, sy. 3-4 (1955), s. 8-20.**

**A. J. Wensinck, “Müslim”, İA, VIII, 821-822.**